

Aleksandra Sienkiewicz-Syldatk

Aleksandria ośrodkiem nauki i kultury hellenistycznej

Aleksandria jako stolica państwa Ptolemeusza była wyjątkowa pod wieloma względami. Podobne polis powstawały najczęściej na krzyżujących się szlakach handlowych i strategicznych. Żadna z nich nie dorównała jednak swoją wspaniałością i wartością tej nazywanej „Aleksandrią przy Egipcie”. Taki przydomek miasto otrzymało jako twór niezwykle istotny strategicznie, w którym zapadały najważniejsze decyzje władców Egiptu, ale także dzięki swojej indywidualności i wyjątkowości. Było to bowiem miejsce nachodzenia na siebie i współistnienia wielu odmiennych kultur oraz narodowości. Okazuje się, że choć miasto przeznaczono na lokalizację pałacu królewskiego, centralnego miejsca politycznego Egiptu, to nowa stolica nigdy nie była egipska. Największe prawa w tej nietypowej polis zyskali tamtejsi Grecy i Żydzi. Egipcjanie szczerze nienawidzili tego miejsca¹. Aleksandrię w całej swojej wyjątkowości podziwiano głównie jako jeden z największych ośrodków kultury i nauki hellenistycznej. Dzięki wspaniałym budowlom i połączeniu kultury Egiptu faraonów z kulturą grecką Aleksandria stała się miejscem najlepiej definiującym kulturę hellenistyczną i to, co Egipt otrzymał w spadku po Aleksandrze Wielkim. Ta najsprawniej działająca w Egipcie polis (Naukratis i Ptolemais miały znacznie słabszą pozycję²) poza byciem siedzibą władz państwa spełniała także funkcję głównego ośrodka propagandowego kraju³. Typowy dla wszystkich monarchii powstałych wskutek wojen diadochów był silny mecenat nad kulturą i nauką. Dynastia Lagidów wyróżniała się jednak ponad inne dynastie w kwestii wspierania uczonych w ich twórczości.

Muzejon

Prekursorem takiej polityki w Egipcie był już Ptolemeusz I Soter, który chcąc uzasadnić swoją władzę, ufundował instytucję o nazwie Muzejon (μουσεῖον)⁴. Twór ten powstał w celu czczenia znanych z mitologii greckiej muz. Nie było to jedyne nawiązanie do greckiej tradycji i kultury. Pierwowzór tej instytucji stanowiła sławna szkoła platońska,

¹ H. Riad, *Egyptian Influence on Daily Life in Ancient Alexandria* [w:] *Alexandria and Alexandrianism, Papers Delivered at a Symposium Organized by The J. Paul Getty Museum and The Getty Center for The History of Art and Humanities and Held at the Museum, April 22–25, 1993*, Malibu 1998, s. 29–40.

² R.M. Errington, *Historia świata hellenistycznego 323–30 p.n.e.*, Kraków 2010, s. 47–48.

³ B.M. Kemp, *Starożytny Egipt: anatomia cywilizacji*, tłum. J. Aksamit, Warszawa 2009, s. 54; R.M. Errington, *Historia...*, s. 178–181.

⁴ Na instytucję naukową, jaką był Muzejon, składały się Biblioteka Aleksandryjska, obserwatorium astronomiczne oraz ogród botaniczny.

tw. Akademia, a także Lykeion Arystotelesa⁵. Wspomniane stowarzyszenia naukowe miały jednak nieco odmienny charakter od hellenistycznej instytucji. Akademia Platońska i czerpiące z niej Liceum Arystotelesa (Peripatos) skupiały w głównej mierze filozofów. Tak oto Platon uważał swoje dzieła i rozprawy filozoficzne za służbę muzom i oddawanie im w ten sposób hołdu. Ta sama myśl przyświecała Arystotelesowi. W przypadku nowego, aleksandryjskiego tworu działalność polegała głównie na zrzeszaniu naukowców i literatów, również jako czcicieli muz. Co więcej, trudno było w nim zauważyć spacerujących za swoim mistrzem uczniów dywagujących na temat świata, tak jak za czasów Sokratesa. Muzejon pod wieloma względami przypominał, choćby w celu dla jakiego został stworzony, szkoły ateńskich filozofów. Można przypuszczać, że wpływ na kształtowanie się tego ośrodka miał m.in. Demetriusz z Faleronu, uczeń Arystotelesa i Teofrasta, który po wygnaniu z Aten został ciepło przyjęty na dworze Ptolemeusza I⁶. W tym nowym ośrodku osoby objęte mecenatem króla miały za zadanie zgłębianie tajemnic świata oraz tworzenie dzieł na ten temat, nie mając obowiązku nauczania innych. Muzejon w głównej mierze skupiał się na samej nauce, dając początek krytycznej analizie dzieł literackich, ale wciąż ustępując ścisłym dziedzinom nauki, czego dowodem są liczne prace uczonych aleksandryjskich nad mechaniką, medycyną czy astronomią⁷. Zdarzało się jednak, że mistrz miał swojego ucznia⁸. Choć sam Muzejon wydawał się być instytucją świecką, to w rzeczywistości miał charakter religijny, ze względu na patronat muz. Z tego powodu król, sprawujący bezpośrednią kontrolę nad Muzejonem, osobiście wyznaczał jego kierownika, który zostawał również kapłanem mającym za zadanie poświęcić się służbie muzom⁹. Biorąc pod uwagę bezpośrednie zwierzchnictwo króla nad tym tworem, budynek Muzejonu stworzono w królewskiej dzielnicy Aleksandrii, w obrębie królewskiego pałacu, tak aby władca mógł w każdej chwili sprawdzić postępy swoich protegowanych¹⁰. Budynek Muzejonu znajdował się więc w najważniejszej dzielnicy oznaczonej literą Beta (Basileja). W niej właśnie znajdowały się najważniejsze obiekty stolicy Egiptu. W obrębie Basilei ulokowano liczne marmurowe świątynie, legendarną Bibliotekę Aleksandryjską, amfiteatr oraz, jak sama nazwa wskazuje, liczne królewskie pałace¹¹. Niestety, do dnia dzisiejszego nie odnaleziono choćby kawałka muru tworzącego niegdyś ten naukowy przybytek. Jego położenie jest jednak znane głównie dzięki Strabonowi, który w jednym ze swoich dzieł szczegółowo opisywał wygląd miasta i rozmieszczenie jego najważniejszych budynków¹².

W celu przyciągnięcia uczonych i literatów z całego świata śródziemnomorskiego władca nadał wiele przywilejów członkom założonego przez siebie stowarzyszenia. Dzięki

⁵ A. Świderkówna, *Bogowie zeszli z Olimpu*, Warszawa 2008, s. 147.

⁶ A. Świderkówna, *Hellenika: Wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta*, Warszawa 1974, s. 130.

⁷ Zob. G.E.R. Lloyd, *Nauka grecka po Arystotelesie*, tłum. J. Lesiński, Warszawa 1998.

⁸ M. El-Abbadi, *Life and Fate of the Ancient Library of Alexandria*, Paris 1992, s. 85–86.

⁹ B. Bravo, E. Wiprzycka, *Historia starożytnych Greków. Okres hellenistyczny*, t. 3, Warszawa 1992, s. 203.

¹⁰ M. El-Abbadi, *Life and Fate...*, s. 84.

¹¹ A. Łukaszewicz, *Egipt Greków i Rzymian*, Warszawa 2006, s. 365. Szerzej pisze o tym również Barbara Tkaczow w książce *Topography of Ancient Alexandria (An Archeological Map)*, Warszawa 1993.

¹² Strabo, *Geographica*, 17.1.8., http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/17A1*.html [dostęp: 1.12.2017].

królowi mogli oni zostać zwolnieni z podatków oraz mieli zagwarantowane posiłki. Ponadto każdy z nich otrzymywał za swoją pracę pensję wypłacaną z królewskiego skarbcza, a także domy ze służbą, które przysługiwały każdemu członkowi stowarzyszenia¹³. Taki system mecenatu był czymś nowym w przypadku ośrodków naukowych czy kulturotwórczych. Nowością w tym przypadku było opłacanie całej instytucji Muzejonu ze skarbcza królewskiego, podczas gdy Akademia Platona czy Licem Arystotelesa utrzymywały się głównie z pieniędzy ich członków, założycieli, czy też zewnętrznych przyjaciół owych miejsc nauki¹⁴. Królewskie darowizny wzmacniały pozycję Muzejonu dzięki odciążeniu jego pracowników od problemów czysto materialnych. Protegowani króla mogli w spokoju oddawać się badaniom, nie zajmując się problemami dnia powszedniego. Co więcej, dwóm pierwszym Ptolemeuszom przypisuje się stworzenie ogrodu zoologicznego i botanicznego tuż przy Muzejonie, tak aby przyrodnicy mieli możliwość badania egzotycznych gatunków roślin i zwierząt oraz aby każdy z jego członków mógł odpocząć i podywagować na świeżym powietrzu¹⁵. Członkowie Muzejonu, mając tak duże wsparcie ze strony swojego patrona, starali się jak najczęściej wysławiać jego wspaniałość. Kallimach, uczony i poeta, dla uczczenia wspaniałości Bereniki II oraz by upamiętnić wybuch trzeciej wojny syryjskiej, napisał poemat *Warkocz Berenike*, w którym m.in. porównał warkocz królowej do komety¹⁶. Taki sam charakter, opiewający wspaniałość rządów Ptolemeusza II, miała *Idylla* Teokryta¹⁷. Czasami naukowcy i literaci z całego świata zdawali sobie jednak sprawę z tego, że tak silne wsparcie ze strony Ptolemeusza, którzy często sprawdzali postępy w badaniach swych protegowanych¹⁸, mogło się równocześnie okazać uzależnieniem od dynastii, a co za tym idzie – upolitycznieniem i utraceniem „niezależności”¹⁹. W Egipcie rzymskim poza osobami zajmującymi się nauką i literaturą członkami Muzejonu zostawali również ludzie zasłużeni dla państwa i cesarza. Oznacza to, że instytucja ta stała się prestiżowa i dawała wiele przywilejów. Aby odróżnić te dwie odrębne grupy, uczonych nazywano „filozofami”²⁰.

¹³ A. Świderkówna, *Bogowie...*, s. 147.

¹⁴ G.E.R. Lloyd, *Nauka...*, s. 15.

¹⁵ R. MacLeod, *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*, London 2010, s. 42.

¹⁶ S.M. Burstein, *Kleopatra i jej rządy*, tłum. B. Godzińska, Warszawa 2008, s. 129.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Przykładem kontroli nad postępami uczonych Muzejonu mogą być badania prowadzone przez Herofilosa z Chalcedonu (335–280 r. p.n.e.), pierwszego Hellena, który wykonywał sekcje zwłok ludzkich w obecności uczniów i asystentów, a jedynie król Ptolemeusz II kontrolował jego postępy. Zob. A. Świderkówna, *Hellenika...*, s. 166–168.

¹⁹ Patronat poszczególnych władców często wynikał głównie z ich kaprysu. Tak oto pierwsi trzej Ptolemeusze wspierali naukę w celu pokazania prestiżu władcy Egiptu, natomiast ich następcy czynili to coraz rzadziej. Przykładem może być stanowisko Ptolemeusza VIII (Fyskon) wobec wspierania naukowców Muzejonu z królewskiego skarbcza, który sam będąc określanym mianem Philologos, nie zachęcał uczonych do osiadania w Aleksandrii. Zob. G.E.R. Lloyd, *Nauka...*, s. 15–18 oraz M. El-Abbadi, *Life and Fate...*, s. 84–90.

²⁰ A. Świderkówna, *Życie codzienne w Egipcie greckich papirusów*, Warszawa 1983, s. 181.

Biblioteka Aleksandryjska

Obok Muzejonu znajdowała się kolejna, niezwykle ważna dla kultury instytucja, która choć mu nie podlegała, to wspomagała go w pracach badawczych. Ptolemeuszowi I i Demetriuszowi z Faleronu zawdzięcza się założenie legendarnej dziś Biblioteki Aleksandryjskiej²¹. W celu uzupełnienia jej księgozbioru królowie z dynastii przeznaczali ogromne sumy pieniędzy, często posuwając się również do przebiegłych zachowań. Jeśli wierzyć anegdotom dotyczącym owej biblioteki, to Ptolemeusz III zlecił nawet kradzież oficjalnych kopii prac Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa z ateńskiego archiwum, by móc wzbogacić o nie aleksandryjski zbiór²². Jak głosi legenda, na zlecenie Ptolemeusza II stworzono tłumaczenie Tory z języka hebrajskiego i aramejskiego na język grecki, nazywane *Septuagintą* od liczby siedemdziesięciu tłumaczy²³. Dzieło to powstało w Aleksandrii między 280 a 130 r. p.n.e. i było świadectwem wpływu kultury greckiej na cały ówczesny świat²⁴. Choć stworzenie tego tłumaczenia okazało się ogromnym przedsięwzięciem, które pochłonęło duże wydatki ze skarbca króla, to jednak *Septuaginta* okazała się potrzebna dla „zhellenizowanych” Żydów zamieszkujących Aleksandrię, gdyż dzięki niej mogli w dalszym ciągu pielęgnować swoje kulturowe dziedzictwo²⁵. Izraelici w Egipcie epoki hellenistycznej tworzyli diasporę – jedną z największych w ówczesnym świecie basenu Morza Śródziemnego. Ich liczebność w państwie szacuje się na ponad milion osób, z których ponad 100 tys. żyło w Aleksandrii²⁶. W polis będącej stolicą państwa i podzielonej na pięć dzielnic dwie były zamieszkiwane przez ludność wyznania judaistycznego²⁷. Duża liczebność gminy żydowskiej w Aleksandrii i zajmowana przez nią powierzchnia sprzyjały powstawaniu konfliktów z innymi mieszkańcami stolicy²⁸.

²¹ M. El-Abbadi, *Life and Fate...*, s. 79.

²² R. MacLeod, *The Library...*, s. 5–6.

²³ J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi nad Nilem: od Ramzesa II do Hadriana*, tłum. J. Olkiewicz, Kraków 2000, s. 130.

²⁴ A. Świderkówna, *Bogowie...*, s. 253–256.

²⁵ L.H. Feldman, *Jew and Gentile in the Ancient World. Attitudes and Interactions from Alexander to Justinian*, Princeton 1993, s. 63.

²⁶ Adam Łukaszewicz w swej książce *Egipt Greków i Rzymian* stwierdził, że „Żydów w Aleksandrii było nie więcej niż jakieś 100 tys., choć mówi się dziś nawet o 180 tys.” Zob. A. Łukaszewicz, *Egipt...*, s. 379.

²⁷ Na podstawie nielicznie zachowanych tekstów źródłowych trudno jest wskazać, które z dzielnic (każda z nich była nazwana literą greckiego alfabetu) przeznaczono w głównej mierze dla aleksandryjskich Żydów. Najwcześniejszym świadectwem potwierdzającym istnienie takiej dzielnicy w Aleksandrii jest Strabon cytowany u Józefa Flawiusza (AJ XIV 7, 2). Kolejne świadectwo odnaleźć można w źródle Filona Aleksandryjskiego pt. *Flakkus*, gdzie Filon pisze o dwóch dzielnicach żydowskich (Flacc. 55). Józef Flawiusz w opowiadaniu o buncie Żydów aleksandryjskich w 66 r. n.e. wskazuje dzielnicę nazwaną Deltą jako tę powierzoną Żydom (Flavius Josephus, BJ II 495). Ten sam autor w polemice z Apionem podaje topograficzny opis dzielnicy żydowskiej, nie wymieniając jej nazwy. Z jego opisu (CA II 33–36) wynika, że dzielnica żydowska leżała na wschód od Lochias, w północno-wschodniej części miasta. Zob. Filon z Aleksandrii, *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, tłum. E. Osek, Kraków 2012, s. 126, 134.

²⁸ Palestynę okresu hellenistycznego opuszczano bardzo wielu mieszkańców, których celem w wielu przypadkach było zaciągnięcie się do armii władców hellenistycznych działających na tym terenie, tj. w III w. p.n.e. – Ptolemeuszów, następnie – Seleukidów. Za emigracją militarną szła emigracja cywilna, wyjeżdżali rzemieślnicy

Warto jednak wspomnieć, że warunki stworzone na potrzeby tej społeczności sprawiły, iż żydowska gmina stanowiła środowisko kulturowe, które zapisało się w historii żydowskiej literatury i religii²⁹. *Septuaginta* nie jest jedynym dziełem greckojęzycznym stworzonym przez gminę żydowską w Egipcie³⁰. „Zhellenizowani” Izraelici, żyjący tutaj od pokoleń, częściowo stworzyli własną tradycję naukową i literacką. Choć nie dotyczy to wyłącznie Aleksandrii, to w większości dzieła te powstawały właśnie w stolicy imperium Ptolemeuszów. Wszystkim twórcom tego nowego nurtu przyświecał jeden cel: chęć pokazania wyjątkowej roli swojego narodu w dziejach świata. W takim działaniu można upatrywać próbę rozpowszechniania religii Izraelitów. Co więcej, prawdopodobnie autorzy tych tekstów mieli również na uwadze utrzymanie swej etnicznej tożsamości wśród tak silnego oddziaływania kultury greckiej³¹. Do źródeł tych należy zaliczyć przede wszystkim *List do Filokratesa*, w którym została przedstawiona legenda o powstaniu *Septuaginty*, a także dzieła Józefa Flawiusza³² oraz Filona z Aleksandrii³³, grecko-żydowskiego filozofa, dzięki któremu znany jest przebieg pogromu Żydów aleksandryjskich z 39/40 r. n.e. Nie mniejszą zasługę w tej dziedzinie przypisuje się Euzebiuszowi z Cezarei³⁴ czy Aristobulusowi³⁵. Do okresu ptolemejskiego należy jednak zaliczyć głównie *Septuagintę* (il. 1) i *List do Filokratesa*.

W szeregach pracowników biblioteki znalazło się więc wielu kopistów, których zadaniem było sporządzenie jak największej liczby odpisów źródeł o wiarygodnym pochodzeniu. W przypadku powstawania tak wielu kopii różnego rodzaju dzieł spisanych w języku greckim często mogło jednak dochodzić do pomyłek. W najwspanialszych czasach biblioteki sprawdzaniem treści sporządzanych kopii, tak aby były jak najbardziej bliskie

nicy, kupcy, pasterze, głównie w poszukiwaniu lepszego życia, które mogli znaleźć, opuszczając łatwo przeludnioną Palestynę. Model życia dostatniego hellenistycznych dworów i greckich polis przyciągał również elitę kraju. Na temat diaspory aleksandryjskiej istnieje rozbudowana literatura przedmiotu. W celu rozszerzenia swojej wiedzy na ten temat godne polecenia są prace, takie jak: P. Borgen, *Early Christianity and Hellenistic Judaism*, Edinburgh 1996, s. 71–90; M. Goodman, *Rzym i Jerozolima. Zderzenie antycznych cywilizacji*, tłum. O. Zienkiewicz, Warszawa 2007, s. 316–317; Filon, *In Flaccum* 43, 55; J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi...*, s. 67–77, 99–110; V.A. Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia 1959, s. 272–295; E. Wipszycka, *O starożytności polemicznie*, Warszawa 1994, s. 64–65, 108–126; J. Zieliński, *Jerozolima, Ateny, Aleksandria. Greckie źródła pierwszych nurtów filozofii chrześcijańskiej*, Wrocław 2000, s. 57–68; R. Nakonieczny, *Alexandria Judaica: wokół paradygmatu dyfuzji kulturowej*, Katowice 2013, s. 103.

²⁹ B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia...*, s. 343.

³⁰ Tematyka związana z *Septuagintą* została szerzej omówiona w wielu naukowych dziełach, niewątpliwie w tym przypadku na uwagę zasługują niniejsze książki: P. Borgen, *Early Christianity...*, s. 79–81; J. Méléze-Modrzejewski, *Żydzi...*, s. 129–138; A. Świderkówna, *Bogowie...*, s. 253–256; V. A. Tcherikover, *Hellenistic Civilization...*, s. 348–349; J. Zieliński, *Jerozolima...*, s. 69–81.

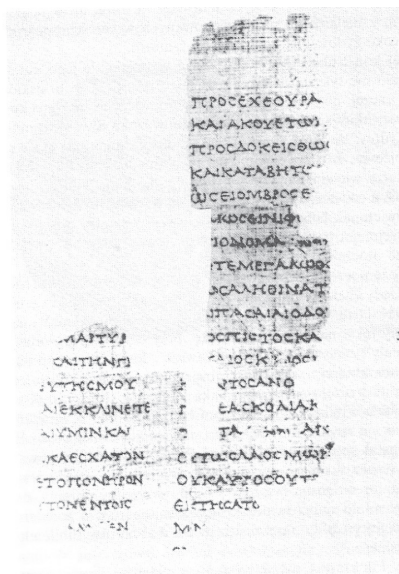
³¹ E. Wipszycka, *O starożytności...*, s. 108–128.

³² Józef Flawiusz (ur. 37 r., zm. ok. 94 r.) – żydowski historyk pochodzący z rodu kapłańskiego, autor takich dzieł jak: *Dawne dzieje Izraela*, *Wojna żydowska czy Przeciw Apionowi*.

³³ Zob. Filon z Aleksandrii, *Flakkus...*

³⁴ Euzebiusz z Cezarei – pisarz, teolog i historyk chrześcijański przełomu III i IV w. n.e., biskup Cezarei w Palestynie od 313 r. n.e., autor pierwszej obszernej historii Kościoła.

³⁵ A. Świderkówna, *Bogowie...*, s. 259–263.

Il. 1. Fragmenty znalezione w Egipcie papirusu z tekstem *Septuaginty* z I w. n.e.

Źródło: A. Świderkówna, *Rozmów o Biblii ciąg dalszy*, Warszawa 1998

oryginałowi, zajmował się kierownik tej instytucji, Zenodot z Efezu³⁶. Prawdopodobnie jemu dzisiejsi uczeni zawdzięczają krytyczne wydanie poematów Homera, które stwarzało podwaliny do krytycznej analizy tekstów w wydaniu naukowym, z użyciem tzw. znaków krytycznych³⁷.

Księgozbiór biblioteki był udostępniany jedynie pracownikom Muzejonu. Z czasem, w miarę zwiększania się liczby kopii oraz oryginałów wypełniających bibliotekę, król zezwolił na stworzenie jej mniejszej filii w oddzielnym budynku nieopodal świątyni Sarapisa³⁸, do której wstęp miały osoby także spoza środowiska objętego mecenatem króla³⁹. Biblioteka miała zgromadzić za czasów Ptolemeusza II pół miliona zwojów, natomiast pod koniec panowania dynastii liczba ta miała wzrosnąć do siedmiuset tysięcy kopii dzieł z całego świata⁴⁰. Kallimachowi zawdzięcza się stworzenie katalogu zawartości biblioteki, który stał się przewodnikiem literatury greckiej⁴¹. Sam katalog można jednak rozumieć dwojako,

gdyż swe największe dzieło Kallimach nazwał *Pinakes* (*Tablice*), pełen tytuł brzmiał zaś: *Tablice tych wszystkich, którzy wstawili się w jakiegokolwiek dziedzinie literatury*, choć sam termin „literatura” w języku greckim jest nacechowany znaczeniem o wiele szerszym, mogącym określać również „wychowanie” lub „kulturę”⁴².

Polis okresu hellenistycznego

Mylne okazuje się stwierdzenie, że odpowiedzialnymi za rozprzestrzenianie i rozwijanie kultury i nauki hellenistycznej w Aleksandrii były jedynie Muzejon i Biblioteka Aleksandryjska. Aleksandria miała przybrać formę greckiej polis, tzw. miasta-państwa, ustroju typowego dla Grecji VIII w. p.n.e., wraz z jej wszelkimi urządzeniami obywatelskimi⁴³. *Poleis*

³⁶ A. Świderkówna, *Hellenika...*, s. 137.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ J.S. McKenzie, S. Gibson, A.T. Reyes, *Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidence*, „The Journal of Roman Studies” 2004, vol. 94, s. 99.

³⁹ P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford 1972, s. 323.

⁴⁰ B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia...*, s. 203.

⁴¹ P. Green, *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*, Los Angeles 1990, s. 171–187.

⁴² A. Świderkówna, *Hellenika...*, s. 139.

⁴³ O. Jurewicz, L. Winniczuk, *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa

znajdujące się na ziemiach nowych monarchów, spadkobierców Aleksandra Macedońskiego, uległy jednak pewnemu przekształceniu dzięki wpływowi władzy królewskiej, wcześniej nieistniejącej w przypadku polis Grecji klasycznej. Miasta te nie mogły być już określane jako miasta-państwa, gdyż były częścią większego tworzywa państwowego, wciąż zachowując wszakże pewną odrębność, będąc ostojami i wspólnotami dla Hellenów-obywateli. Choć istniały rady i zgromadzenia mające sprawować władzę w polis, to wewnątrz zaszły głębokie zmiany uniemożliwiające zarządzanie miastem jedynie przez mieszkańców. Najbardziej interesujące były zmiany m.in. w Egipcie Ptolemeusza.

Wraz z powstawaniem nowych monarchii diadochowie mieli w zwyczaju zakładanie coraz to nowych miast, które zyskiwały status polis, tak jak było za panowania Aleksandra Wielkiego. Wyjątek stanowiła monarchia Ptolemeusza, niezakładająca takich ośrodków. Choć istniały w Egipcie już takie polis jak Naukratis czy Aleksandria, to powstały one jeszcze przed panowaniem Ptolemeusza I. Co prawda, po wstąpieniu na tron egipski władcy z nowej macedońskiej dynastii ich status nie uległ zmianie, ale nie pozostały one polis według klasycznego wzoru. Co powstrzymywało nowych władców od zakładania polis w Egipcie? Okazuje się, że te pomagały w umacnianiu władzy hellenistycznym monarchom. Egipt od dłuższego czasu posiadał jednak wysoce rozwiniętą strukturę urzędniczą, więc wprowadzanie nowych, często ograniczających władzę króla form państwowych, było dla monarchy niekorzystne⁴⁴. Taka polityka dotyczyła tylko samego Egiptu. Poza państwem Ptolemeusza często zakładali polis na terytoriach im podlegających, głównie zamorskich, tak aby umocnić w nich swoją władzę i stworzyć pewnego rodzaju ziemie buforowe dla swojego państwa⁴⁵. Polis tworzone przez Ptolemeusza znacznie różniły się więc od tych uformowanych w Grecji właściwej. Zamorskie posiadłości były uzależnione od władzy i polityki króla. Mieszkańcy i obywatele owych polis płacili podatki i daniny na rzecz swojego władcy, często mając nad sobą także królewskiego przedstawiciela na te ziemie⁴⁶. Wciąż istniały w nich jednak instytucje typowe dla klasycznej polis, tj. rady i zgromadzenia, które nadal miały swój głos w polityce i znajdowały się na równi ze wspomnianym już przedstawicielem króla⁴⁷. Przez przeszło trzy stulecia panowania ptolemejskiej dynastii okazało się, że faktycznie obywatele polis byli bardzo wpływowymi osobami.

Polis okresu hellenistycznego nadal zachowywała główne cechy swojego klasycznego modelu. Większe zmiany zaszły dopiero wraz z rozciągnięciem na te ziemie rzymskiego panowania. Przekształceniu uległa wtedy rada, urzędy były sprawowane przez osoby o wysokim cenzusie majątkowym, nowa władza okazała się być znacznie surowsza i z ła-

1973, s. 326–327; M.H. Hansen, *Polis. Wprowadzenie do dziejów greckiego miasta-państwa w starożytności*, tłum. A. Kulesza, R. Kulesza, Warszawa 2011, s. 94–102.

⁴⁴ W. Tarn, *Cywilizacja hellenistyczna*, tłum. C. Kunderew, Warszawa 1957, s. 92–94; M.H. Hansen, *Polis...*, s. 207–213; F.W. Walbank, *Świat hellenistyczny*, tłum. G. Muszyński, Warszawa 2003.

⁴⁵ S.M. Burstein, *Kleopatra...*, s. 18.

⁴⁶ E. Wipszycka, *O starożytności...*, s. 54.

⁴⁷ *Ibidem*.

twością tłumiała przejawy jakiegokolwiek buntu⁴⁸. Wraz z panowaniem rzymskim nastąpił okres ładu i porządku – polis nie mogły liczyć na jakiegokolwiek ustępstwa.

Ważnym elementem, który był zawsze obecny w polis, a który przekazywał kulturę hellenistyczną, okazał się gimnazjon. Grecki gimnazjon sprawował swą funkcję wedle swego wzorca, czyli służył głównie jako miejsce spotkań i dyskusji Hellenów⁴⁹. Pierwotnie gimnazjon miał pełnić funkcję miejsca, w którym synowie obywateli zdobywali przysposobienie wojskowe i sprawność fizyczną. Z czasem przekształcił się w instytucję przede wszystkim skupioną na rozwoju fizycznym, ale również pozwalającą na naukę pisma greckiego. W przypadku tego nauczania główna rola przypadła nauczycielom prywatnym⁵⁰. Zachowanie instytucji gimnazjonu i efebii zapewniało więc przetrwanie i kultywowanie tradycji helleńskiej także poza granicami Grecji.

Muzejon i Biblioteka Aleksandryjska były głównym nośnikiem i miejscem tworzenia kultury hellenistycznej. Dzięki nim Aleksandria została rozświetlona w całym basenie Morza Śródziemnego. Co więcej, uczeni aleksandryjscy często okazywali swe poparcie dla króla, ale również mieli wpływ na politykę władcy. Ptolemeusz I Soter, założyciel dynastii, wiedział, że aby jego potomkowie mogli tworzyć nowe imperium powinni otrzymać właściwe wykształcenie. Wzorem swego dowódcy Aleksandra Wielkiego chciał on znaleźć dla swych synów nauczyciela równego Arystotelesowi. Za godnych piastowania stanowiska opiekuna i nauczyciela swych dzieci król uznał naukowców Muzejonu. Ostatecznie jednak przeniósł ten ciężar za każdym razem na kierownika biblioteki, począwszy od Zenodota z Efezu⁵¹. Dzięki tak bliskim kontaktom z przyszłym następcą tronu kierownik biblioteki był bardzo ważną osobą w otoczeniu króla, gdyż często wychowanie kolejnego Ptolemeusza rzutowało na dalsze losy państwa. Przykładem wpływu kierownika biblioteki na następcę tronu może być osoba Ptolemeusza II Filadelfosa i jego zamiłowanie do poezji i literatury, które prawdopodobnie zawdzięcza swym wychowawcom, Filetasowi z Kos i wspomnianemu Zenodotowi⁵².

Uczeni związani z Muzejonem

Opisując instytucje Muzejonu i podlegającej mu Biblioteki Aleksandryjskiej, nie sposób nie wspomnieć o wielu uczonych, którzy mieli w Aleksandrii sprzyjające warunki do tworzenia nowych teorii czy dzieł literackich. W całym szeregu twórców odpowiedzialnych za rozwój intelektualny ówczesnego świata należy wymienić tych, którzy dzięki swej pracy w Aleksandrii zapisali się na kartach historii nauki. Pierwszą z postaci godnych uwagi jest Herofilus, założyciel lekarskiej szkoły w Muzejonie. Dzięki gościnie Ptolemeusza I Sotera, który nie stawiał żadnych ograniczeń, obdarowywał zaś uczonych wieloma przywilejami i wysokim wynagrodzeniem, Herofilus był pierwszym Hellenem przeprowadzającym sekcje zwłok ludzi w obecności swych uczniów, co pozwoliło mu stworzyć

⁴⁸ *Ibidem*, s. 57–58.

⁴⁹ A. Świderkówna, *Życie codzienne...*, s. 191.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 199.

⁵¹ *Ibidem*, s. 135.

⁵² *Ibidem*.

podstawy systematycznej anatomii⁵³. Lekarskiej szkole aleksandryjskiej, powstałej w obrębie Muzejonu, ludzkość zawdzięcza też uznanie mózgu za siedlisko myśli⁵⁴.

Nie tylko medycyna aleksandryjska epoki hellenizmu zasługuje na uwagę. Okazuje się, że postępy uczonych przyjeżdżających i tworzących w Aleksandrii, były zauważalne także w innych dziedzinach. Tak oto Eratostenes, przyjaciel słynnego Archimedesesa, opracował system wynajdywania liczb pierwszych (sposób nazywany „sitem Eratostenesa”)⁵⁵, a sam słynny matematyk z Syrakuz, Archimedes, zdobył wykształcenie właśnie w Aleksandrii⁵⁶.

Poza wymienionymi osobistościami starożytnego świata nauki można by wyliczać o wiele więcej naukowców i poetów, których praca jest też doceniana w dzisiejszych czasach. Niestety, w historii Aleksandrii poza latami sprzyjającymi rozwojowi nauki zdarzały się również całe pasma nieszczęść i zaburzeń, prowadzących często do śmierci wielu wybitnych naukowców. Przez całe panowanie dynastii ptolemejskiej członkowie Muzejonu byli wyraźnie uprzywilejowaną grupą. Trudne czasy dla tej instytucji nastąpiły wraz z okresem panowania Ptolemeusza VIII Euergetesa (Fyskona). Podczas jego rządów doszło do wojny domowej między nim a jego żoną Kleopatrami II⁵⁷. W czasie konfliktu król został zmuszony do ucieczki z kraju, natomiast jego żona znalazła silne poparcie wśród mieszkańców Aleksandrii, w tym uczonych Muzejonu i biblioteki⁵⁸. Na podstawie tego rozłamu można dojść do wniosku, że uczeni stanowili pewną siłę mogącą popierać politykę monarchy. Ptolemeusz VIII powrócił jednak do kraju, a ostatnim bastionem królowej była Aleksandria. Ostatecznie po zdobyciu stolicy król rozpoczął pacyfikację miasta, a główne represje spadły na środowisko twórcze, tj. na pracowników Muzejonu i biblioteki. Władca zakazał zakładania stowarzyszeń, a wszelkie istniejące rozwiązał⁵⁹. Wszyscy uczeni zostali wygnani z Egiptu, a na głównego kapłana i kierownika Muzejonu król mianował swojego generała⁶⁰. Panowanie Fyskona okazało się być fatalne w skutkach dla Aleksandrii, uważanej przez ówczesny świat za centrum kultury hellenistycznej. Prawdopodobnie był to jedyny król, który w swojej mściwości zaszkodził sferze kultury państwa.

⁵³ *Ibidem*, s. 166–167.

⁵⁴ Wcześniej obowiązywał pogląd wypracowany przez Arystotelesa, który zakładał, że siedliskiem myśli człowieka jest serce. Zob. A. Świderkówna, *Hellenika...*, s. 167.

⁵⁵ Zob. *Eratostenes z Cyreny*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Eratostenes-z-Cyreny;3898379.html> [dostęp: 11.05.2017].

⁵⁶ A. Świderkówna, *Hellenika...*, s. 168–169.

⁵⁷ R.M. Errington, *Historia...*, s. 352–358.

⁵⁸ Królowa znalazła poparcie także wśród żydowskich żołnierzy. Według relacji Flawiusza podczas walk trwających w Aleksandrii Ptolemeusz VIII „kazał pochwyć wszystkich Żydów znajdujących się w mieście wraz z dziećmi i kobietami i rzucić ich nagich i związanych przed słonie, skazując ich na śmierć przez stratowanie. W tym celu upoił same zwierzęta, lecz stało się przeciwnie, niż był zamyślił. Słonie bowiem ominęły Żydów znajdujących się przed nimi i rzuciwszy się na jego [Fyskona] przyjaciół, wielu z nich zabiły”. Joseph, *Ap. II 5*, 53. Zob. M. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii Greckiej, 3 i 4 Księga Machabejska, 3 Księga Ezdrasza oraz Psalm 151 i Modlitwa Manassesza*, Warszawa 2001, s. 27–28.

⁵⁹ H.A. Schlögl, *Starożytny Egipt: Dzieje i kultura od czasów najdawniejszych do Kleopatry*, Warszawa 2009, s. 298.

⁶⁰ A. Świderkówna, *Hellenika...*, s. 181.

Dla samej biblioteki nastały jednak gorsze czasy. Według informacji zawartych w źródłach starożytnych historyków podczas wizyty Gajusza Juliusza Cezara doszło do wybuchu wojny aleksandryjskiej w latach 48–47 p.n.e.; wtedy też miało dojść do spalenia większej części zbiorów biblioteki⁶¹. Spłonąć miały zasoby Bruchejonu, głównego budynku biblioteki, natomiast nienaruszona miała pozostać filia przy Sarapejonie. Aby poznać dalsze losy biblioteki, należy nieco wyjść poza ramy czasowe omawiane w tej pracy. W latach naszej ery doszło do wielu zawirowań politycznych, które wywarły znaczący wpływ na życie codzienne w Aleksandrii. Jednym z większych zaburzeń były zamieszki w 391 r. n.e. wywołane edyktem cesarza Teodozjusza zakazującym kultu pogańskiego. Po spacyfikowaniu miasta doszło do zburzenia Serapejonu⁶². Tragicznymi w skutkach okazały się również wydarzenia około 415 r. n.e., kiedy doszło do zamordowania legendarnej dziś Hypatii, uczonej Muzejonu, filozofki neoplatonistycznej i matematyczki, której prawdopodobnie zawdzięcza się wynalezienie astrolabium i areometru⁶³. Ta słynna Aleksandryjka, zwana „męczennicą nauki” czy „egipską mędrcością”, stała się symbolem końca świetności nauki hellenistycznej w starożytnej Aleksandrii⁶⁴. Nie wiemy, czy wskutek zamieszek między 391 a 415 r. n.e. uległa zniszczeniu także filia biblioteki Aleksandryjskiej znajdująca się przy świątyni. Do dzisiaj istnieje legenda opowiadająca o tym, że biblioteka została doszczętnie zniszczona wraz z zajęciem Egiptu przez Arabów w VII w. n.e.⁶⁵ Nie wiadomo jednak, czy budynek biblioteki wraz ze swoją cenną zawartością spłonął w wyniku tego najazdu czy za czasów Juliusza Cezara. Ostatecznie dzieła zniszczenia legendy nauki i kultury hellenistycznej – w postaci Muzejonu i Biblioteki Aleksandryjskiej – dokonało prawdopodobnie trzęsienie ziemi, które doprowadziło również do poważnego uszkodzenia słynnej latarni na Faros⁶⁶. Faktem jest, że od VII w. n.e. nie odnotowano działalności dwóch słynnych instytucji naukowych⁶⁷.

Bóstwa synkretyczne Aleksandrii

Poza sferą związaną ściśle z nauką, Muzejonem i podlegającymi mu instytucjami istniała też sfera religijna. Tu również widać efekty wpływów hellenistycznych. Dzięki podbojom Aleksandra Macedońskiego doszło do powstania specyficznych kultów bóstw synkretycznych, typowych dla okresu hellenizmu, które rozprzestrzeniły się i miały swe sanktuaria, także w Aleksandrii⁶⁸. Kuszące dla Greków przybywających do Egiptu sta-

⁶¹ R. MacLeod, *The Library...*, s. 70–72.

⁶² A. Łukaszewicz, *Egipt...*, s. 357.

⁶³ M. Dzielska, *Hypatia z Aleksandrii*, Kraków 2010, s. 132–136.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 152–164.

⁶⁵ R. MacLeod, *The Library...*, s. 73–74.

⁶⁶ A. Świderkówna, *Hellenika...*, s. 106.

⁶⁷ M. El-Abbadi, *Life and Fate...*, s. 146–168.

⁶⁸ W przypadku Aleksandrii dwoma synkretycznymi bóstwami naczelnymi byli Serapis i Izyda. Sam synkretyzm, typowy dla okresu hellenistycznego, okazywał się jednak rozprzestrzeniać nierównomiernie we wszystkich krajach zdobytych przez Aleksandra Wielkiego. Także w Egipcie proces hellenizacji kultów bóstw zachodził niejednorodnie, co w większości przypadków było spowodowane dużym zróżnicowaniem kulturowym i etnicznym mieszkańców tego kraju. Analizując przy tym efekt oddziaływania hellenistycznych kultów

ło się przejmowanie wierzeń o wiele ciekawszych, w których choćby sama perspektywa życia pośmiertnego wydawała się bardziej optymistyczna od wizji przedstawianej w mitologii greckiej. Bóstwa synkretyczne łączyły w sobie cechy bóstw greckich i egipskich. Najbardziej reprezentatywnymi postaciami kultu była Izyda⁶⁹ i Sarapis, pochodzący od egipskich pierwowzorów⁷⁰. Ich wyznawcami byli wyłącznie Hellenowie. Ptolemeusze starali się załagodzić ewentualne waśnie między Aleksandryjczykami. Mając na celu jak najszybszą asymilację przybyłych Greków, Ptolemeusz I zdecydował się na stworzenie kultu bóstwa Serapisa⁷¹. Choć jego kult narodził się jeszcze za czasów faraonów i był związany z oddawaniem czci świętemu bykowi Apisowi z Memfis, to grecka ludność zdołała odnaleźć w nim cechy kultu Dionizosa, Zeusa, a nawet Asklepiosa⁷². Nawiązywał także do egipskiego boga Ozyrysa⁷³. Przedstawiany na tronie miał przypominać postać Hadesa, z umieszczonym na głowie pojemnikiem na ziarno – symbol krainy zmarłych w greckich wierzeniach⁷⁴. Chociaż takie połączenie wydaje się dziwne, to było typowe dla okresu hellenizmu i dawało Grekom poczucie odnalezienia elementów własnej kultury na nowo zamieszkałych ziemiach⁷⁵. Zabieg ten rozumiany jest jako tzw. *interpretatio Graeca* (tłumaczenie na grekę), którego podstawę stanowi przekonanie o jedności świata boskiego⁷⁶. Odtąd Grecy mogli szukać wspólnego języka z Egipcjanami, a władca miał większą łatwość w zapanowaniu nad swoim ludem⁷⁷. Wpływały więc z tego obustronne

na Egipcjan, to w przypadku wsi często ludność w ogóle nie uznawała nowych synkretycznych bogów, wciąż wyznając dawny panteon egipski. Efektem oddziaływania hellenizmu na Egipcjan był również „regres” wierzeń egipskich, gdyż Egipcjanie coraz częściej zwracali się do bardziej archaicznych form kultu zwierząt. Zob. E. Wipszycka, *O starożytności...*, s. 102–103.

⁶⁹ Izyda – w mitologii egipskiej bogini płodności i opiekunka rodziny. Kobiety z dynastii Ptolemeuszy uznawały Izydę za swoją protektorkę. Żona Ptolemeusza II, Arsinoe, występowała publicznie jako żywe wcielenie bogini, nosząc jej szaty i atrybuty. Naśladowała ją Kleopatra VII. Kwestię kreowania „boskiego” wizerunku władczyń Egiptu ptolemejskiego poruszają dzieła: S.A. Ashton, *Cleopatra and Egypt*, Malden 2008, s. 126–147; R.M. Errington, *Historia...*, s. 185; K. Savvopoulos, *Alexandria in Aegyptio. The Use and the Meaning of Egyptian Elements in Hellenistic and Roman Alexandria* [w:] *Isis on the Nile. Egyptian Gods in Hellenistic and Roman Egypt. Proceedings of the IVth International Conference of Isis Studies, Liège, November 27–29 2008, Michael Malaise in Honorem*, eds. L. Bricault, M.J. Versluys, Religions in the Graeco-Roman World, 171, Leiden–Boston 2010, s. 75–86; F.W. Walbank, *Świat hellenistyczny...*, s. 218–219.

⁷⁰ P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria...*, s. 258.

⁷¹ *Ibidem*, s. 246–247.

⁷² S. Pfeiffer, *The God Serapis, his Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt* [w:] *Ptolemy II Philadelphus and his World*, eds. P. McKechnie, P. Guillaume, Leiden–Boston 2008, s. 387–408.

⁷³ L. Kahil, *Cults in Hellenistic Alexandria* [w:] *Alexandria and Alexandrianism...*, s. 77.

⁷⁴ P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria...*, s. 256.

⁷⁵ Ikonografia Serpisa i kult samego boga mógł być przeznaczony dla całej nieegipskiej ludności Aleksandrii, także dla Macedończyków. Prawdopodobnie Serapis był również głównym patronem dynastii ptolemejskiej, jego świątynia zaś znajdowała się w dzielnicy należącej do Egipcjan (Rakotis), co mogło być wyrazem polityki nowych władców. Niektórzy naukowcy nie wykluczają, że Sarapis był nie tylko bóstwem dynastii macedońskiej, ale i patronem całej Aleksandrii jako głównego ośrodka ich władzy. Zob. M. El-Abbadi, *Life and Fate...*, s. 50–61; A. von Lieven, *Translating Gods, Interpreting Gods* [w:] *Greco-Egyptian Interactions: Literature, Translation and Culture, 500 BC–AD 300*, ed. I. Rutherford, Oxford 2016, s. 61–82.

⁷⁶ E. Wipszycka, *O starożytności...*, s. 82.

⁷⁷ Ptolemeusze nie byli w stanie uniknąć zaburzeń w swoim państwie. Na przełomie III i II w. p.n.e. docho-

korzyści. Nikt też nie narzucał Egipcjanom zmiany religii, mogli więc oni w spokoju czcić swoich dawnych bogów. W czasie panowania Lagidów tradycją stało się coroczne składanie przez władców darów świętemu bykowi z Memfis. Tradycja ta przetrwała przez całe panowanie dynastii, aż po ostatnie lata rządów Kleopatry VII⁷⁸. Serapis jako symbol panowania nowych władców znalazł swoje miejsce w największej polis Egiptu – Aleksandrii. Posąg bóstwa stanął w specjalnie przeznaczony dla niego świątyni – Sarapejonie, znajdującej się w dzielnicy Rakotis⁷⁹.

Aleksandria, wyjątkowa polis założona przez Aleksandra Macedońskiego podczas jego wielkiej wędrówki, w swej długiej i burzliwej historii w pełni zasłużyła na wyróżnienie i nazwanie centrum kulturalnym świata hellenistycznego. Miasto-stolica, zarówno pod panowaniem Ptolemeuszów, jak i Rzymian, potrafiło zachwycić przyjezdnych swymi wspaniałymi budowlami, dorobkiem naukowym oraz wszechobecną, hellenistyczną kulturą, wypełniającą każdą chwilę życia jej mieszkańców. Poza czasami niepokoju Aleksandria była wzorowym modelem polis hellenistycznej, w której sąsiedztwo wielu kultur doprowadziło do stworzenia miasta wyjątkowego i mającego znaczący wpływ na naukę ówczesnego świata.

Słowa klucze: Muzejon, Biblioteka Aleksandryjska, hellenizm, Aleksandria hellenistyczna

Alexandria as a Center of Hellenistic Science and Culture. Preliminary Notes

The aim of this work is to show ancient Alexandria as one of the largest and most important centers promoting and developing Hellenistic science and culture. The time frame of the article was narrowed to the Ptolemaic period, although it was also necessary to refer to the sciences and scientists who created their works in Alexandria under Roman rule.

Alexandria gained a completely different status among other Egyptian cities, so at the beginning of the article it was pointed out what the uniqueness of this policy was. Alexandria, a city founded by Alexander the Great during his march to the East, proved to be a place to overlap and coexist with many different cultures and nationalities. The Jewish community in Alexandria, by which the Septuagint was created, deserves special attention.

Alexandria has become a center of Hellenistic science and culture mostly due to the existence of two institutions: the Mouseion and the Library of Alexandria. History of the Mouseion and the Library is related to the activities of specialists in their fields of study, so the author of this article

działo do licznych buntów chłopskich; wśród chłopów stał się powszechny protest nazywany *anachoreseis*, polegający na porzuceniu pracy w polu i ucieczce. W Egipcie ptolemejskim wybuchaly również rozruchy związane z samymi władcami, czego przykładem mogą być zaburzenia za panowania Ptolemeusza VIII Fyskona czy śmierć Ptolemeusza XI Aleksandra II poniesiona z rąk Aleksandryjczyków. Zob. R.M. Errington, *Historia...*, s. 361–362; E. Wipszycka, *O starożytności...*, s. 93–96; T. Polański, *Oriens Militans: Extreme Traditionalist Movements in the Provincial Populace of the Ptolemaic Egypt and their Ideology*, „Studies in Ancient Art and Civilization” 1999, vol. 9, s. 23–48.

⁷⁸ B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia...*, s. 230.

⁷⁹ A. Łukaszewicz, *Egipt...*, s. 363.

refers to the work and activities of some of them. Apart from these two dependent institutions, the article also describes other aspects of the “Hellenization” of Alexandria and the Alexandrian society. In this case, the issues related to Greek gymnasium, the Hellenistic model of polis, and the Hellenistic beliefs and syncretic deities, whose worship has also been reflected in the politics of the Ptolemaic rulers of Egypt.